

Incentives and barriers for observing hijab from the point of view of elementary school girls

Mahmoud Saidi Rizvani¹ | Fatima Gholami²

DOR: 20.1001.1.26454955.1402.18.62.12.6

Abstract

Due to the need to identify the factors affecting the observance or non-observance of the hijab and efforts to strengthen the drivers and solve the challenges of this issue, the present study analyzed the views of elementary school girls regarding the reasons for choosing or not choosing the hijab. Participants, 150 students aged 8 to 12 from six provinces of the country, were interviewed with Semi-organized guided interviews using descriptive phenomenological method and purposive sampling of "maximum diversity". The phrases expressed by them were divided into 1025 concepts, 54 categories and 10 themes. Examining the views of the participants, the findings were placed in the two main axes of "Incentives of hijab observance" and "barriers of hijab observance". The five themes inferred in the first axis were "belief strength", "moral role model strength", "emotional psychological strength", "social awareness" and "Stability and growth", and the five themes were "individual motivational weakness", "desire to show off", "belief weakness", "Insightful knowledge deficit" and "social family threats" There were barriers that were classified in the second axis.

Keywords: Hijab, Hijab incentives, hijab barriers, Girls Primary school.

1. Corresponding Author: Associate Professor, Department of Curriculum and Education Studies, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Ferdowsi University, Mashhad, Iran. Saeedy@um.ac.ir
2. Master's degree, Department of Educational Management, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.

Cite this Paper: Saidi Rizvani' M & Gholami' F. Incentives and barriers for observing hijab from the point of view of elementary school girls , The Women and Families Cultural-Educational, 62(1), 295-332.

Publisher: Imam Hussein University

© **Authors**

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0) .

۶۲

سال هجدهم
بهار ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۸/۱۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۳
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۲/۱۱
صص: ۳۲۲-۲۹۳شبا جایی: ۴۶۴۵-۴۹۵۵
الکترونیکی: ۵۲۶۹-۲۶۴۵

فصلنامه علمی فرهنگی تربیتی زنان و خانواده

مشوق‌ها و مصدع‌های رعایت حجاب از نگاه دختران مقطع ابتدایی

محمود سعیدی رضوانی^۱ | فاطمه غلامی^۲

چکیده

با توجه به ضرورت شناسایی عوامل مؤثر بر رعایت و یا عدم رعایت حجاب و تلاش برای تقویت پیشران‌ها و مرتفع نمودن چالش‌های این مسئله، مطالعه حاضر، به واکاوی نگاه دختران مقطع ابتدایی، در خصوص دلایل انتخاب یا عدم انتخاب امر حجاب پرداخته است. مشارکت‌کنندگان که ۱۵۰ دانش‌آموز ۸ الی ۱۲ ساله از شش استان کشور بودند، به روش پدیدارشناختی توصیفی و نمونه‌گیری هدفمند از نوع «با حداکثر تنوع»، مورد مصاحبه‌های نیمه‌سازمان‌یافته هدایت‌شده قرار گرفتند. عبارات بیان‌شده از سوی آنان، در قالب ۱۰۲۵ مفهوم، ۵۴ مقوله و ۱۰ مضمون قرار گرفت. با بررسی دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان، یافته‌ها در دو محور اصلی «مشوق‌های رعایت حجاب» و «مصدع‌های رعایت حجاب» جای‌گذاری شد. پنج مضمون استنباط‌شده در محور اول، شامل «قوت اعتقادی»، «قوت الگویی اخلاقی»، «قوت روانی هیجانی»، «آگاهی اجتماعی» و «استواری و بالندگی» بود و پنج مضمون «ضعف فردی انگیزشی»، «میل به خودنمایی»، «ضعف اعتقادی»، «ضعف دانشی بینشی» و «تهدیدات خانوادگی اجتماعی» نیز، مصدع‌هایی بودند که در محور دوم طبقه‌بندی شدند.

کلیدواژه‌ها: حجاب، مشوق‌های حجاب، مصدع‌های حجاب، دختران مقطع ابتدایی.

۱. نویسنده مسئول: دانشیار، گروه مطالعات برنامه درسی و آموزش، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.
Saeedy@um.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد، گروه مدیریت آموزشی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.

استناد: سعیدی‌رضوانی، محمود؛ غلامی، فاطمه. مشوق‌ها و مصدع‌های رعایت حجاب از نگاه دختران مقطع ابتدایی؛

DOR: 20.1001.1.26454955.1402.18.62.12.6 .۲۹۳-۳۲۲، (۱)۶۲

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع) © نویسندگان

این مقاله تحت لایسنس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه

ارزش‌ها، زیربنا و الگوی رفتار و اعمال افراد به شمار می‌آیند و نقش اساسی در کنش‌های انسانی دارند (مدیری و مهدوی، ۱۳۹۶: ۱۵۹). ارزش‌ها در جامعه‌های عادی، معمولاً از عادت و هنجار، سرچشمه می‌گیرند؛ اما منشأ آن‌ها در جامعه‌های دین‌مدار، دین است (رسولی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۲۶). ارزش‌های اخلاقی را می‌توان از ارزش‌های دینی استخراج نمود؛ ارزش‌های اخلاقی مبتنی بر دین است که، تمدن‌ها را حرکت بخشیده و بر مبنای قوانینی استوار ساخته و تضمینی برای اجرای قوانین و احکام ایجاد نموده است (کار دوست‌فینی، ۱۳۹۳: ۱۲۳). به‌طور کلی، از طریق عواملی نظیر خانواده، گروه همسالان، مدارس و رسانه‌های همگانی، می‌توان ارزش‌های اخلاقی را به افراد عرضه و یا به درونی نمودن آن‌ها کمک نمود. یادگیری و درونی‌سازی ارزش‌ها از دوران کودکی آغاز می‌شود. از روایات نیز، به‌دست می‌آید که انسان با فطرت توحیدی متولد می‌شود. از زمان تولد، تعامل آن با عوامل محیطی شروع می‌شود و عوامل محیطی می‌تواند زمینه شکوفایی یا ضعف و انحراف آن را موجب شود (نوذری، ۱۳۹۵: ۱۶). چراکه، نهال وجود کودک، در فضایی رشد می‌کند که مباشران دائمی او، با اعمال خود ترسیم می‌کنند (ابول‌اولا، ۱۳۹۴: ۴۳).

طبق نظریه کوئن^۱، خانواده پس از تولد فرزند، برای مدتی قابل توجه، تنها گروهی است که کودک با آن تماس مستمر دارد و در شکل‌گیری گرایش‌ها، ارزش‌ها و باورهای کودک، نقش اصلی را بر عهده دارد (زنجان و احسانی، ۱۳۹۱: ۸۱). از منظر روان‌شناختی، نتیجه تعامل محیط با کودک، در نظام روانی کودک ثبت و ضبط می‌شود. در سنین بالاتر نیز، در قالب نگرش‌ها، افکار و گزینش‌های او ظاهر می‌شود (نوذری، ۱۳۹۵: ۲۰). به‌علاوه، گروه همسالان هم، نقش قابل توجهی در درونی‌سازی ارزش‌ها دارد. افرادی که درون یک مجموعه سنی خاص قرار می‌گیرند، به‌دلیل ارتباطات نزدیک و دوستانه، بر رفتارهای یکدیگر تأثیر می‌گذارند. افزون بر این، بخش دیگری از ارزش‌ها و هنجارها نیز، از طریق مدارس، اجتماع و انواع رسانه‌ها به افراد انتقال می‌یابد.

در منابع دینی، توصیه‌های اکیدی به افراد، برای مراقبت از ارزش‌های خود شده است (رسولی و همکاران، ۱۴۰۰). عفاف و نماد آن حجاب نیز، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های دین‌داری و ارزش‌های اخلاقی، نیازمند حفظ، نگهداری و انتقال به آیندگان است. حجاب پوششی سنتی است

1. Cohen, B.J

که توسط زنان مسلمان در سراسر جهان، به عنوان نمادی از عفت، تقوا و هویت فرهنگی استفاده می‌شود (جردن و همکاران^۱، ۲۰۲۰: ۲) و به صورت یک قانون اجتماعی و اخلاقی، به یک ارزش اجتماعی و واقعیت فرهنگی تبدیل شده است. با این حال، اخیراً مشاهده می‌شود که حجاب، فضایی برای ترویج مدها و سلیق مختلف شده است (میزل^۲، ۲۰۱۹). از این رو، عدم گرایش به حجاب مناسب و منطبق با هنجارهای اسلامی، از مهم‌ترین مسائل امروز جوامع اسلامی است (موحد و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۰). مشاهده انحراف از الگوهای مناسب پوشش، در بین جوانان و میانسالان و نوع پوشش مادر و دختران، بیانگر مشکل اجتماعی ظهور یافته است که عوامل فرهنگی و اعتقادی، بیولوژیکی و روانی، اجتماعی و سیاسی در آن مؤثرند (کریمی و طالبی، ۱۴۰۰: ۱۴۲). بی‌حجابی پدیده‌ای اجتماعی است که برای رسیدن به عوامل آن، باید با نگاهی اجتماعی، مسئله‌ها و زمینه‌های آن را دید (آتش‌زاده‌شوریده و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۷). این معضل، از آن جهت که خطابش با زنان است، به نیمی از جمعیت جامعه مربوط است و از آن جهت که در تنظیم روابط زن و مرد نقش دارد، به همه افراد جامعه مربوط می‌شود (زارعی، ۱۳۹۸: ۱۰۲).

اشاعه و تعمیق حجاب و عفاف، نیازمند آموزش‌های بنیادین و مداوم در خانواده، مدرسه، دانشگاه و اجتماع است؛ اما بدیهی است که در کنار شرایط مساعد اجتماعی، ارزش تلقی کردن و الگوپذیری این فرهنگ، نیازمند درونی و نهادینه شدن آن در وجود افراد است (خوش‌فر و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۸). به بیان لی^۳ (۲۰۱۰)، انتخاب برای داشتن یا نداشتن حجاب از سوی زنان، نیازمند این درک است که آن‌ها نقش پراهمیت خود را برای رویارویی با چالش‌ها و تغییرات پرفشار عصر حاضر در بستر خانوادگی، فرهنگی و اجتماعی بشناسند (به نقل از خدادادی‌سنگده و احمدی، ۱۳۹۴: ۱۷). امروزه زنان با مقوله حجاب، بیشتر به‌عنوان نوعی از سبک زندگی مورد علاقه خود برخورد می‌کنند. سبک زندگی مجموعه‌ای از طرز تلقی‌ها، ارزش‌ها، شیوه‌های رفتار، حالت‌ها و سلیقه‌ها در هر چیزی است که می‌توان آن را متأثر از منابع مختلفی دانست که از جمله مهم‌ترین آن رسانه‌های جهانی است (رستگارخالد و همکاران، ۱۳۹۱: ۳۲-۳۳). خانواده، فرهنگ خانواده، روابط خانوادگی و همچنین زندگی اسلامی مدرن، با استفاده از وسایل ارتباط جمعی،

1. Jordan, T.R; Yekani, H.A.K & Sheen, M

2. Mizel, O

3. Li, S

اعتقاد به حجاب را تحت تأثیر قرار داده است (طالبی و کریمی، ۱۳۹۹: ۱۲۵) و باور و التزام به رعایت حجاب در بین دختران در فضای مجازی نیز کاهش یافته است. حتی می‌توان گفت دخترانی که در سطح جامعه، پایبند به رعایت حجاب اسلامی هستند، در فضای مجازی آنچنان که باید، به رعایت حجاب پایبند نیستند (ابدالی تکلو و حفیدی، ۱۳۹۶: ۱۳۸).

برخی از افراد جامعه، به دلیل هم‌جواری و سنگین‌تر شدن ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی سایر جوامع، نسبت به برخی از ارزش‌های فرهنگی خود، همچون حجاب، به دیده تردید می‌نگرند و از سوی دیگر، نسبت به بدن و مدیریت آن و تلقی رسانه‌ای از آن حساس‌تر شده و به این باور رسیده‌اند که بدن ابزاری برای ابراز هویت آن‌ها در میان دیگران است و بیشتر به کنار گذاشتن حجاب گرایش نشان می‌دهند (خواجه‌نوری و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۵۱). به بیان سیگل‌من و رایدر^۱ (۲۰۱۸)، نقش جنسی، مجموعه انتظاراتی است که جامعه از دختر یا پسر، یا زن یا مرد دارد. این انتظار را، دو عامل طبیعت زیست‌شناختی و ارزش و هنجارهای اجتماعی تعیین می‌کند (به نقل از معتمدی، ۱۳۹۷: ۱۱۱). نهضت فمینیستی نیز بر کاهش حجاب دختران دامن می‌زند. این نهضت معتقد است در وضعیت کنونی، نابرابری زیادی وجود دارد و معمولاً زنان در وضعیت بدتری نسبت به مردان به سر می‌برند (خدادادی سنگده و احمدی، ۱۳۹۴: ۱۸).

عفاف و نماد آن حجاب، سلامت و آرامش روانی افراد جامعه را در پی دارد (بدیعی و همکاران، ۱۳۹۷). موضوع عفاف و حجاب، از جمله موضوعات پر دامنه‌ای است که به دلیل تأثیرات همه‌جانبه بر فرهنگ جوامع، مورد توجه پژوهشگران بسیاری قرار گرفته و در خصوص دلایل کاهش رعایت حجاب، پژوهش‌های متعددی انجام شده است؛ اما بررسی پیشینه نشان می‌دهد، عمده پژوهش‌ها در خصوص این موضوع، مربوط به گروه سنی جوان و بالاتر می‌باشد و در پژوهش‌های داخلی، جامعه و گروه سنی کودک و نوجوان، مورد توجه قرار نگرفته است.

سعیدی‌رضوانی و غلامی (۱۴۰۰) در پژوهش خود با هدف کشف نگرش و نوع پوشش دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، یافته‌های خود را در سه محور لغزش (لغزش دانشی بیش‌ی، روانی هیجانی و فرهنگی تربیتی)، نرمش (نرمش فرهنگی اجتماعی و باور به حجاب حداقلی) و ارزش (ارزش دانشی بیش‌ی، دینی قانونی، فرهنگی اجتماعی و عوامل ارزشمندی حجاب) نسبت به

1. Sigelman, C.K & Rider, E.A

حجاب دسته‌بندی نمودند. یافته‌های پژوهش طالبی و کریمی (۱۳۹۹)، که با واکاوی در تجربه زیسته ۲۰ دانش‌آموز دختر دوره متوسطه، در مدارسی که چادر در آن‌ها اجباری است، صورت پذیرفت، نشان داد که حجاب فقط در پوشش چادر خلاصه نمی‌شود و عفاف و حجاب باید در همه رفتار، مورد توجه قرار گیرد. نتایج پژوهش کریمی و طالبی (۱۴۰۰)، با دانش‌آموزان دختر متوسطه، نشان داد که در تجربه زیسته دانش‌آموزان، عفاف و حجاب در نگاه، گفتار، رفتار و پوشش مطرح است. بهرام‌زاده و لطفی (۱۳۹۰) در پژوهش خود با هدف شناسایی عوامل مؤثر بر بی‌حجابی، نشان دادند متغیر «کاهش حساسیت مردم درباره وضعیت پوشش فرزندان»، بیشترین تأثیر را بر بدحجابی دارد. نتایج پژوهش خواجه‌نوری و همکاران (۱۳۹۱) نیز حاکی از آن است، فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی، گرایش به مد، مدیریت و تصور از بدن، فعالیت‌های ورزشی-موسیقیایی مدرن، سبک مشارکتی جدید و سبک‌های فراغتی جدید، رابطه منفی با گرایش به حجاب داشته‌اند. طبق نتایج پژوهش آتش‌زاده‌شوریده و همکاران (۱۳۹۵)، تقید به معنویات، عاملی تسهیل‌کننده و تردید در باورها، عاملی بازدارنده برای رعایت حجاب کامل، توسط دانشجویان شناخته شد. پژوهش خوش‌فر و همکاران (۱۳۹۴) نیز نشان داد، متغیر فرهنگی، قوی‌ترین و مهم‌ترین متغیر پیش‌بینی‌کننده گرایش به حجاب بوده و بعد از آن متغیرهای خانوادگی، سن، اقتصادی، اجتماعی، فردی و مصرف رسانه‌ای بیشترین تأثیر مستقیم را در گرایش به حجاب داشته‌اند. صدیق‌اورعی و همکاران (۱۳۹۷) نیز، بعد از مصاحبه با ۲۹ خانم کم‌حجاب مشهدی نشان دادند، زنان کم‌حجاب در یک فرایند تشدیدشونده، به دلیل تأثیرات اجتماعی و کم‌اهمیت شدن حجاب در ذهن خود، حجابشان را به شکل ناقص رعایت می‌کردند.

درباره حجاب دختران لازم است با مقدماتی وارد دوره ابتدایی شویم تا دختران از آغاز دوره ابتدایی با سهولت و انگیزه بالا حجاب خود را رعایت کنند (معمدی، ۱۳۹۷: ۱۱۵). از این رو، هدف پژوهش حاضر آن است تا دلایل رعایت و یا عدم رعایت حجاب را، از نگاه دخترانی که در آستانه ورود و یا در سال‌های اولیه سن تکلیف شرعی هستند، مورد بررسی قرار دهد. از آنجایی که رعایت و عدم رعایت حجاب، ناشی از نگرش بانوان به حجاب است، شناخت نگرش کودکان

و نوجوانان^۱ به پوشش اسلامی و عوامل مرتبط در شکل‌گیری آن بسیار اساسی است که باید به‌درستی واکاوی شود. از این رو، مقاله حاضر در گامی متفاوت نسبت به پژوهش‌های پیشین، دیدگاه دختران مقطع ابتدایی را مورد بررسی قرار داده است تا به شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر گرایش یا عدم گرایش به حجاب در دختران کمک کند. زیرا شناسایی مسائل و چالش‌های موجود در رعایت حجاب، از نگاه این گروه سنی از دختران، منجر به ارائه راهبردهای مؤثرتری در جهت گسترش فرهنگ عفاف و حجاب خواهد شد. چراکه ارزش‌ها و هنجارهای اخلاقی و اجتماعی در این سنین، در افراد شکل می‌گیرد و درونی می‌شود و اگر کودکان و نوجوانان نتوانند این هنجارها را بپذیرند و در خود نهادینه کنند، شاید تا سال‌ها نتوانند مبنای محکمی را برای رعایت حجاب در خود ایجاد نمایند. بنابراین، سؤال پژوهشی عبارت است از: «دلایل دختران دبستانی برای انتخاب حجاب یا عدم انتخاب آن چیست؟»

روش پژوهش

با توجه به ماهیت حجاب، که پدیده‌ای ذهنی و انتزاعی است و هر فرد بنا به ادراک خود آن را به شکلی منحصر به فرد درک می‌نماید و بر اساس ادراک‌ها، باورها و برداشت‌های خود، آن را به‌طور کامل یا ناقص رعایت می‌کند، نیاز است تا عوامل تأثیرگذار بر این پدیده به روش کیفی بررسی شود. از این رو در پژوهش حاضر، روش پدیدارشناختی از نوع توصیفی مدنظر قرار گرفت. پدیدارشناسی می‌خواهد با کاوش در پدیده، ماهیت آن پدیده را توسط دیدگاه کسانی که آن را تجربه کرده‌اند، توصیف کند (نوبوئتر و همکاران^۲، ۲۰۱۹). سیمپسون و آش^۳ (۲۰۲۰) بر این باورند، به تعلیق درآوردن نگرش طبیعی، این امکان را به پدیدارشناس می‌دهد تا ویژگی‌های اساسی پدیده‌های تحت تحقیق را متمایز کند و نسبت به آن‌ها آگاه شود. از سوی دیگر، با توجه به

۱. در خصوص زمان اتمام دوره کودکی و آغاز دوره نوجوانی دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. برخی کودکی را به سه دوره اول (۳-۶)، میانه (۶-۸) و پایانی (۹-۱۱) تقسیم و ۱۲ سالگی را آغاز نوجوانی عنوان می‌کنند. برخی دیگر کودکی سوم را ۸-۱۱ سال می‌دانند. اما آنجایی که عمدتاً کودکان با اتمام ۱۲ سالگی وارد مرحله نوجوانی می‌شوند و در پژوهش حاضر نیز، با دختران محصل در پایه دوم تا ششم مقطع دبستان مصاحبه شده است و هنوز ۱۲ سال دانش‌آموزان در این مقطع پایان نمی‌یابد، می‌توان مشارکت‌کنندگان این پژوهش را در مرحله کودکی سوم و در آستانه نوجوانی جای داد.

2. Neubauer, B.E; Witkop, C.T & Varpio, L

3. Simpson, P & Ash, J

ضرورت استفاده از دیدگاه‌های گروه‌های متنوع دانش‌آموزان دختر، در خصوص حجاب و چگونگی پوشش، از روش نمونه‌گیری کیفی هدفمند «با حداکثر تنوع»^۱ استفاده شد. در این نمونه‌گیری، انتخاب شرکت‌کنندگان بر اساس طیف گسترده‌ای از تنوع در زمینه مورد مطالعه می‌باشد (موزر و کورستجنس^۲، ۲۰۱۸). نمونه‌گیری با حداکثر تنوع تلاش می‌کند با فراهم‌آوری موردی متنوعی که در عین تنوع به یک پدیده یا واقعه مربوطند، تا حد امکان، بینش وافرتری را راجع به پدیده یا واقعه مدنظر فراهم آورد. از این رو، در پژوهش حاضر، که در سال ۱۴۰۰ صورت پذیرفت، برای رسیدن به نمونه با حداکثر تنوع، تلاش شد تا دانش‌آموزان مشارکت‌کننده، از لحاظ روحیات مذهبی و اخلاقی و نوع پوشش، با یکدیگر متفاوت و در واقع متنوع باشند. مصاحبه‌گران (۱۵ خانم)، پس از دریافت سؤالات مصاحبه و آموزش شیوه مصاحبه‌گیری، با دانش‌آموزان دختر ۸ الی ۱۲ سال در شش استان، به شرح زیر، به روش نیمه‌سازمان‌یافته هدایت‌شده مصاحبه نمودند.^۳ محوری‌ترین پرسش مصاحبه‌گران، در جهت کشف دلایل رعایت و یا عدم رعایت حجاب بود.^۴

جدول ۱. اطلاعات جمعیت‌شناختی مصاحبه‌شوندگان

سن	فراوانی	تحصیلات	فراوانی	استان	فراوانی	تعداد
۸ سال	۸	کلاس دوم	۸	خراسان رضوی (مشهد، فریمان، درگز)،	۹۱	۱۵۰
۹ سال	۲۲	کلاس سوم	۲۲	خوزستان (مسجدسلیمان، اهواز، لالی، سرپندر)	۲۳	
۱۰ سال	۴۹	کلاس چهارم	۴۹	تهران	۲۱	
۱۱ سال	۲۸	کلاس پنجم	۲۸	اصفهان (اصفهان، بوئین و میاندشت)	۶	
۱۲ سال	۴۳	کلاس ششم	۴۳	آذربایجان شرقی (بناب)	۵	
				فارس (شیراز)	۴	

1. Maximum Variation

2. Moser, A & Korstjens, I

۳. بعد از شناسایی دختران ۸ الی ۱۲ سال - دارای نگرش‌های متنوع نسبت به حجاب - و دعوت ایشان به گفتگویی دوستانه و کوتاه در خصوص حجاب، زمان مصاحبه تعیین می‌شد. فرآیند مصاحبه‌ها، بنابر میزان همکاری و علاقه هر کودک، متفاوت بود و معمولاً بین ۵ الی ۱۵ دقیقه به طول می‌انجامید. تمام مصاحبه‌ها، به دلیل شنیدن نظرات واقعی و بدون رودربایستی، به صورت خصوصی - نه در جمع دوستان و خانواده - انجام می‌گرفت. همچنین، کلیه مصاحبه‌ها، با اجازه کودک و والدین وی، ضبط و به همراه توضیحاتی نظیر حالات و واکنش کودک، جهت ارزیابی و تحلیل، برای پژوهشگران ارسال می‌شد. نکته مهم و قابل توجه این است که ضمن ارائه تعدادی سؤال محوری به مصاحبه‌گران، از مصاحبه‌گران خواسته شده بود که سؤالات مصاحبه، با پاسخ‌های سؤالات پیشین هر مشارکت‌کننده مرتبط باشد و سؤالات مشترک، در شرایط متفاوت، از مشارکت‌کنندگان پرسیده نشود.

۴. به برخی از سؤالات اصلی، در بخش یافته‌های پژوهش اشاره شده است.

هم‌زمان با مصاحبه‌ها، نسبت به پیاده‌سازی و تحلیل یافته‌ها اقدام شد و با اطمینان از اشباع نظری و تکرار و تثبیت داده‌های قبلی، فرآیند مصاحبه، بعد از مصاحبه ۱۵۰ام متوقف شد. تجزیه و تحلیل اطلاعات حاصل از مصاحبه‌ها، بر اساس روش کدگذاری استراوس و کوربین^۱ (۱۹۹۰)، طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و گزینشی، به صورت دستی انجام گرفت. بدین ترتیب که در مرحله اول و پس از مکتوب نمودن متن مصاحبه‌ها، در مجموع ۱۰۲۵ مفهوم شناسایی و نام‌گذاری شد. در ادامه و در مرحله دوم کدگذاری، جهت دستیابی به یک محور مشترک، تلاش شد تا مفاهیم ایجادشده در مرحله قبل، در قالب ۵۴ مقوله طبقه‌بندی گردند و در نهایت مقوله‌های به دست آمده ذیل ۱۰ مضمون و ۲ محور «مشوق‌های رعایت حجاب» و «مصدع‌های رعایت حجاب» جای داده شدند. پژوهشگران جهت اعتبار یافته‌ها، به خودبازبینی مکرر یافته‌ها پرداختند. خودبازبینی محققان در طی فرآیند جمع‌آوری و تحلیل داده، یکی از روش‌های افزایش قابلیت اعتبار در پژوهش‌های کیفی است (عباس‌زاده، ۱۳۹۱).

یافته‌های پژوهش

بعد از تحلیل داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها، مشوق‌ها و مصدع‌های رعایت حجاب به شرح جدول شماره ۱ و ۲، در قالب ۱۰۲۵ مفهوم، ۵۴ مقوله، ۱۰ مضمون و دو محور جای گرفت. گفتنی است، در ابتدای هر مصاحبه، پس از مشخص شدن نظر مشارکت‌کنندگان در خصوص حجاب، سؤالات دیگر بر این اساس مطرح می‌شد. برخی از سؤالات اصلی، که از همه مشارکت‌کنندگان پرسیده شده و در نهایت منجر به شکل‌گیری محور مشوق‌های رعایت حجاب گردیده، عبارت است از: «چرا حجاب را رعایت می‌کنید؟ دلیل علاقه شما به حجاب چیست؟ چه عواملی در رعایت حجاب به شما کمک می‌کند؟ چرا دخترها باید حجاب داشته باشند؟...».

1. Strauss, A & Corbin, J.M

جدول ۲. تحلیل یافته‌ها: مشوق‌های رعایت حجاب

مضمون ۱: قوت اعتقادی	
مقوله‌ها	کد مشارکت‌کننده: نمونه گزاره
الهی دانستن امر حجاب و لزوم اجرای آن	<p>۴: وقتی خدا به ما دستور داده که حجاب کنیم، باید حجاب کنیم. فکر کنین مثلاً به پادشاه بهتون دستور بده که کاری انجام بشه و خدا از پادشاه بالامقامتره و این درسته دیگه... طبیعیه... و ما باید به حرف پادشاه خودمون، یعنی خدا عمل کنیم.</p> <p>۱۴۹: هر چی خدا گفته، یعنی همون کار، باید همیشه انجام بشه. مثلاً گفته نماز بخونیم، باید حتماً نماز بخونیم... گفته حجاب رو رعایت کنیم، باید رعایت کنیم. حرف خدا خیلی مهمه... از همه فرشته‌ها... از همه مادرها... از همه پدرها... از همه شون مهمتره.</p> <p>۱۱۲: خدا گفته و باید رعایت کنیم.</p> <p>۴۶: خدا خیلی سفارش کرده درباره حجاب.</p> <p>۱۱۹: حجاب قانونیه که خداوند قرار داده و ما باید عملش کنیم.</p>
توجه به سن تکلیف در وجوب حجاب	<p>۳: دخترا باید حجاب داشته باشند، برای اینکه به سن تکلیف رسیدن.</p> <p>۵: ما دخترا از وقتی به سن تکلیف می‌رسیم باید حجاب داشته باشیم. دیگه نمیشه مثل بچگی‌ها با موهای باز بریم پیش نامحرم‌ها.</p> <p>۱۷: دخترا توی سن ۹ سالگی به سن تکلیف می‌رسن و باید حجاب خودتون رو رعایت کنن و این یکی از تکلیف‌های ماست.</p> <p>۴۱: برای اینکه به سن تکلیف رسیدم، باید حجاب داشته باشم.</p> <p>۲۰: وقتی دخترا به سن تکلیف می‌رسن، باید حجاب داشته باشن دیگه.</p>
تمایل به کسب خشنودی خداوند و نیفتادن از چشم او	<p>۸۱: وقتی که حجاب می‌گیرم، خدا از این کاری که من انجام می‌دم، خوشحاله.</p> <p>۱۲۹: باید حجاب داشته باشیم تا پیش خدای مهربون همیشه سربلند باشیم.</p> <p>۱۴۵: ما با حجاب، می‌تونیم به چشم خدا بیاییم.</p> <p>۲۵: رعایت حجاب خیلی کار خوبی هست و خداوند آدم‌های باحجاب رو خیلی دوست داره.</p> <p>۴۲: وقتی که بدحجاب باشیم خدا دوستمون نداره و مارو نمی‌بخشه هیچ‌وقت؛ اما وقتی حجاب داریم گناهای رو که کردیم زودتر می‌بخشه.</p> <p>۱۴۴: اگر حجاب نداشته باشیم، خدا دوست نداره.</p>
لزوم پای‌بندی به دستورات اسلام و قرآن	<p>۹۰: به دختر مسلمان باید حجاب رو رعایت کنه.</p> <p>۱۲۵: آدم مسلمان باید هم ظاهرش درست باشه، هم باطن.</p> <p>۲۱: خدا تو قرآن گفته که باید حجاب داشته باشیم.</p> <p>۸۸: حجاب به چیزیه که در اسلام بهش تأکید شده.</p>

<p>۹۲: آدمی که حجابش رو رعایت نکنه گناه کرده. آدمی که گناه کنه، یه سیاهی میفته توی قلبش. ۶۰: اگر حجاب رو رعایت نکنم و موهام کمی بیرون باشه، گناه داره. ۱۲۰: نامحرم‌ها محرم نیستند؛ یعنی اگر بدنت رو ببینن گناهه... حرامه. ۸۶: وقتی حجاب داشته باشیم، نامحرم موهای مارو نمی‌بینه و ما گناه نمی‌کنیم.</p>	<p>گناه داشتن ترک حجاب</p>
<p>۷۴: اگر حجاب داشته باشیم، توی جهان آخرت می‌ریم بهشت. ۴۰: حجاب دارم به‌خاطر اینکه عاقبت به خیرمون بشه بهشت.</p>	<p>شوق رسیدن به بهشت</p>
<p>۱۳۶: اگه دخترا حجاب رو رعایت نکنند و نامحرم اونارو ببینه، خدا اونارو گناهکار می‌کنه و روز قیامت می‌دونن که چه اتفاقی براشون میفته. ۵۷: وقتی حجاب نداشته باشی و بد باشی، می‌ری توی جهنم.</p>	<p>ترس از نیفتادن در جهنم</p>
<p>۴۷: چون خدا زن‌هارو خیلی دوست داشته بهشون گفته که حجاب داشته باشند و این‌طوری نیست که خدا خواسته به زن‌ها سختگیری کرده باشه. ۱۰۶: چون خدا برای ما آدم‌ها ارزش قائله. ۹۹: هر چیزی که خدا به ما امر کرده، لازمه و دلیلی داره. چون خدا بهترین چیز رو برای ما می‌خواد و مارو دوست داره.</p>	<p>حکمت داشتن حکم حجاب</p>
<p>۱۰۵: اما ما هم به ما توصیه کردند که باید حجاب داشته باشیم. ۱۱۸: باید دستوراتی که پیامبران برای ما آوردند رو رعایت کنیم و سعی کنیم مثل اون‌ها زندگی کنیم. ۱۶: دخترا باید از نامحرم‌ها خودشون رو بپوشونن تا امام زمان هم راضی باشه.</p>	<p>رضایت پیامبران و ائمه اطهار</p>
<p>۲۴: خیلی حجاب رو دوست دارم، چون حضرت فاطمه‌زهرا چادر رو درست کردند و منم خیلی به ایشون علاقه دارم. ۱۱۷: باید مثل حضرت زهرا که روسری می‌پوشیدن حجاب کنیم و راه ایشون رو ادامه بدیم. ۳۸: به‌خاطر اینکه ارثیه حضرت زهرا رو نگه دارم.</p>	<p>الگوگیری و علاقه به حضرت فاطمه زهرا</p>
<p>۱۰: وقتی ما راه شهیدانمون رو ادامه بدیم، حجابمون رو رعایت می‌کنیم. ۱۱۸: یه شهید به خواهرش گفته بود: چادر تو از خون شهیدان رنگینتره.</p>	<p>حفظ حرمت خون شهدا</p>
<p>۴۸: دخترهایی که حجاب ندارند، دزدها با خودشون فکر می‌کنن که اگر بلدزدیمشون خیلی پول گیرمون میاد؛ ولی وقتی به ما نگاه می‌کنن، با خودشون فکر می‌کنن ما مسلمانیم و خدا راضی نیست و مراقبمونه. ۱۰۶: وقتی حجاب نداشته باشیم، ایمانمون قوی نیست و وقتی ایمانمون قوی نباشه، زندگی خوبی هم نمی‌تونیم داشته باشیم. ۹۶: با حجاب فکر می‌کنم به خدا نزدیکتر شدم.</p>	<p>رابطه مستقیم حجاب با ایمان</p>

<p>۱۰۶: حجاب نداشتن جلوی نامحرم، باعث جلب توجه میشه. باعث میشه که نامحرم نگاهش به ما بیفته و دنبال این باشه که این خانم اینجاش رو لاک زده و... ۳۴: باید جلوی نامحرما مثل پسرخاله و پسرعمو حجاب رو رعایت کنیم. موهامون رو نشون ندیم و پوشیده باشیم. ۵۲: دخترا باید حجاب داشته باشند، برای اینکه پسرها نباید ببینندشون. ۵۶: دخترا چون خانمن نباید موهاشون رو نامحرم ببینه. بعضی از دخترا چادر می پوشن؛ ولی بازم حجابشون رو رعایت نمی کنن و موهاشون رو میدن بیرون! ۷۰: دخترا جاهای خصوصی توی بدنشون دارن که نباید پسر ببینندشون. ۷۸: دخترا باید پیش نامحرما، موهاشون و جاهای شخصی دیگه شون رو بپوشونن.</p>	<p>لزوم رعایت حجاب نزد نامحرم</p>
<p>مضمون ۲: قوت الگویی اخلاقی</p>	
<p>نمونه گزاره</p>	<p>مقوله‌ها</p>
<p>۹: دوست دارم مامان بابام دوستم داشته باشن. ۶۱: نظر پدر و مادرم درمورد حجاب اینه که همه باید حجاب داشته باشن.</p>	<p>کسب خشنودی و رضایت والدین</p>
<p>۱۴۷: بابای من اگر پیش نامحرما باشه به اون‌ها نگاه نمی کنه و به جای دیگه‌ای نگاه می کنه. مامانم اگر یه وقت روسری سرش نباشه و خدای ناکرده از پنجره یه مردی ببینه، سریع می ره و روسری یا چادر سرش می کنه. ۹۳: چون مادرم و پدرم و خواهرام حجابشون رعایت، منم حجابم رو رعایت می کنم. ۳۶: چون هم مامانم حجاب داره و هم خودم، حجاب رو دوست دارم.</p>	<p>الگوگیری از خانواده و اطرافیان</p>
<p>۱۰۳: یه بار وقتی خانه مادربزرگم می رفتیم داییم بهم گفت: روسریت کو؟ و وقتی دخترداییم رو دید بهش گفت: آفرین. بعد دخترداییم گفت: بین چقدر حجاب خوبه و منم تصمیم گرفتم که حالا یه بار روسری سرم کنم و از اون موقع حجاب دارم. ۱۴۰: اول روسری و دامن نمی پوشیدم، بعدش که مامانم و خواهرم بهم تذکر دادن، قبول کردم. ۱۳۸: استادمون گفته نامحرم که میاد خونه مون، نباید بهش دست بدم و بی حجاب بیایم پیشش.</p>	<p>عمل به تذکر سانی دیگران</p>
<p>۱۰۶: حجاب آدم رو از بدی‌ها پاک می کنه. ۱۳۷: با حجاب قلبمون درخشان تر می شه. ۵۸: اگر حجاب رو رعایت کنی دلت پاک تر می شه.</p>	<p>ارتقای معنویت</p>

مضمون ۳: قوت روانی هیجانی	
مقوله‌ها	نمونه گزاره
برخورداری از احساس خوب با رعایت حجاب	<p>۹۴: رعایت کردن حجاب حس خیلی جالبیه. اگر یه وقتی جایی نامحرم بود و من یه تکه از موهام بیرون بود، به خاطر اینکه حواسم نبوده و یا نمی‌دونستم که نامحرم اونجاست و من بدون حجاب رفتم از اتاق بیرون، خیلی سخت بود و حس سنگینی داشتم و انگار چیزی ازم جدا شده و ندارمش. ۳۵: وقتی که حجاب کامل ندارم احساس می‌کنم که یک قسمت از زندگی نیست... یک حس کاملی دارم باهاش. ۸۱: وقتی که حجاب می‌گیرم، یه حس خوبی بهم دست میده. ۱۱۳: حجاب باعث میشه دخترا از خودشون خوششون بیاد و هم مردم خوششون بیاد.</p>
زیباتر شدن با رعایت حجاب	<p>۸۲: حجاب زیبایی یه فرد رو نشون میده و هرکس که حجاب رو رعایت کنه خیلی قشنگ میشه. ۳۷: اگر ما حجاب کنیم خوشگل‌تر میشم. ۸۰: حجاب من رو قشنگ‌تر میکنه. ۴۷: وقتی باحجاب می‌رم توی خیابون، نه اینکه شالم خیلی قشنگ کنه؛ ولی به قشنگیم اضافه می‌کنه.</p>
افزایش احترام در اجتماع	<p>۶۳: با رعایت حجاب با ارزش بودن خودمون رو نشون می‌دیم. ۱۵: حجاب شخصیت آدم رو می‌بره بالا و تن و موها، مرتب نشون داده می‌شه. ۲۳: ما وقتی خودمون بی حجاب هستیم، بدیش اینه که خدمون میاد پایین. ۱۲۶: اگه حجاب رو رعایت نکنیم مثل یک سنگ کوچیکی هستیم که به هر جا پرتاپ میشه؛ ولی اگه حجابمون رو رعایت کنیم مثل یک سنگ بزرگی هستیم که اگه یه عالمه آدم جمع بشه نمی‌تونن اون رو جابه‌جا کنن. ۱۲۸: خدا گفته که حجاب و چادر ابهت و وقار میده به خانما. باعث احترام بقیه آدم‌ها به ما می‌شه.</p>
علاقه و ارجحیت حجاب به بدحجابی	<p>۷۲: حجاب داشتن بهترین کاریه که ما در دنیا می‌کنیم. ۹۱: حجاب رو دوست دارم رعایت کنم... چون حجاب چیز خوبییه. ۴۲: خیلی حجاب رو دوست دارم. چون حجاب خیلی مفیده. ۶۱: دخترا باید حجاب داشته باشند تا نامحرم نبیندشون. چون زشته... خیلی زشته. ۱: اگر آدم حجاب نداشته باشه، کار خوبی نمی‌کنه. ۷۳: ما دختریم و اگر بخواییم بدون حجاب بیاییم بیرون، خوب نیست. ۷۹: اگر حجاب نباشه و یه وقت نامحرمی بخواد موها و دست دخترارو ببینه، خیلی بد میشه. ۲۹: حجاب داشتن از حجاب نداشته بهتره. ۹۷: اگر آدم حجاب داشته باشن بهتره.</p>
تقویت انگیزه اجتماعی	<p>۳۲: حجاب چیز خوبی بود که منم می‌تونستم اون کارو انجام بدم و این کارو انجام دادم و تشویق هم شدم و تصمیم گرفتم از اون به بعد بیشتر حجابمون رو رعایت کنم. ۳۶: فیلم‌هایی که درمورد حجاب دیدم مؤثره.</p>

مضمون ۴: آگاهی اجتماعی	
مقوله‌ها	نمونه گزاره
قانون حجاب در کشور	۱۲۰: حجاب قانون اصلی کشورمونه؛ یعنی اگر یکی بدون پوشش بیاد بیرون، دستگیرش می‌کنن. یعنی کسی که حجاب نداره، قانون رو انجام نداده.
درک تفاوت‌های جنسیتی دختر و پسر	۱۴۹: پسرا موهاشون مهم نیست که روسری سر کنن و اصلاً بهشون نمیاد؛ ولی دخترا مهمند. ۶۳: دخترا چون ظریف و زیبا هستند، باید خودشون رو از چشم نامحرم پوشونن. ۴۰: به‌خاطر اینکه دختر خوشگل تره، باید حجاب داشته باشه. ۲۶: حجاب برای زنانه و اگر قرار بود که بین زنان و مردان تفاوتی نداشته باشه، که نبود. ما باید با حجابمون، تفاوت و ظرافت زنانه رو به مردها نشون بدیم.
امنیت‌آور بودن و پیشگیری از آسیب و خطر	۹۸: حجاب یه احساس امنیت به آدم میده. ۱۹: با حجاب امنیت ما بیشتره. وقتی می‌ریم بیرون و حجابمون رو رعایت می‌کنیم، خودمون می‌فهمیم که امنیتمون بیشتره. ۱۳۴: دخترا به‌خاطر امنیت خودشون و برخورد خوب مردم، باید حجاب داشته باشن. وقتی خانم‌ها حجاب نداشته باش بدرفتاری بعضی از انسان‌ها زیاد میشه.
خاصیت حفاظت‌کنندگی حجاب از آسیب	۲: با حجاب، انگار یه مرواریدی هستی که توی صدفی و حجاب تو رو پوشونده. ۱۰۸: حجاب خیلی چیز خوبیه. مثلاً کسی یه دونه نگاش می‌کنه و می‌گه که این چادر پوشیده و دیگه کاریش نداره. ۹۳: مهدیه ۱۰ساله: دخترا مثل آبنباتی هستند که داخل پوست هستند. پوست هم مثل چادره. ۲۲: حجاب برای اینه که چشم آدم‌های بد و خطرناک بهم نیفته.
آگاهی از خطرات و تبعات احتمالی ناشی از بدحجابی	۱۰۷: حجاب باعث میشه از دید بد دور بمونیم. دید بد موجب حرف‌های بد میشه و تیکه‌هایی که ممکنه ناراحتی به وجود بیاره. ۶۸: چون بعضی از آدم‌ها بهشون حسودی شون میشه و بهشون آسیب می‌رسونن. ۱۰۳: وقتی بخوای از جایی رد بشی، اگر روسری و اینها سرمون نباشه بدتر نگاه می‌کنن و حتی متلک هم می‌اندازن. ۱۴: اگر حجاب نداشته باشیم آسیب روحی و جسمی و روانی می‌بینیم. ۴۷: یه کتاب خوندم که مردها وقتی یه زن بی‌حجاب رو می‌بینن، چون تحریک میشن کیسه صفراشون صفرا تولید می‌کنه و... مایع صفرا... خیلی ضرر داره. ۷۱: وقتی که حجاب داری، دیگه پسرها همش نگات نمی‌کنن.

مضمون ۵: استواری و بالندگی	
مقوله‌ها	نمونه گزاره
مصمم بودن در رعایت حجاب	<p>۱۳۰: من همیشه وقتی بیرون می‌رم، روسری می‌پوشم و موهامو تو روسری می‌کنم.</p> <p>۱۳۲: پیش نامحرم‌ها روسری می‌پوشم، موهامو می‌پوشونم و مانتو و شلوار بلند می‌پوشم.</p> <p>۵۵: خیلی از بچه‌های سن خودم رو می‌بینم که جلوی پسرخاله و... فامیلاشون سرلختند! ولی من پیش پسرخاله و پسرعمو و... که از خودم شاید کوچیکتر باشند، سرلخت نیستم.</p> <p>۷۲: من محرم و نامحرم رو می‌دونم چیه و جلوشون همیشه لباس مناسب می‌پوشم.</p> <p>۸۹: وقتی که نامحرم میاد خونه‌مون، من همیشه روسری‌م رو سرم می‌کنم.</p> <p>۱۰۸: اگر تو خونه باشم، پیش نامحرم روسری و لباس آستین‌بلند می‌پوشم و شلوارک نمی‌پوشم.</p>
تمایل به امر به حجاب و نهی از بدحجابی	<p>۷۹: من تا به حال به خیلی‌ها حجاب رو توصیه کردم. مثلاً به یکی که گفتم: تو چرا حجاب رو رعایت نمی‌کنی؟ گفتم: دوست دارم این طوری باشم، به تو چه؟</p> <p>۱۲۹: دوست دارم به این دختر خانومایی که فکر می‌کنن بدون حجاب خوشگل‌ترن و حجابشونو رعایت نمی‌کنن، بگم شما با حجاب قشنگ‌تری و باعث میشه کسی شمارو اذیت نکنه.</p> <p>۴۷: باید مراقب دوستامون باشیم و اگر حجابشون ضعیفه، نه اینکه زیاد بهشون گیر بدیم، یه راهنمایی کوچولو بهشون بکنیم که به نفع خودشونم باشه.</p>
اندیشیدن به آرمان‌ها و اهداف والا	<p>۲۷: امیدوارم امام زمان هم هرچه زودتر ظهور کنن و دنیا به جای بهتر تبدیل بشه.</p> <p>۷۶: من می‌گم باید همه دخترای سرزمینم حجاب رو رعایت کنن.</p> <p>۱۲۳: اگر همه دخترای جهان حجابشون رو رعایت کنن، ما می‌تونیم آمریکارو شکست بدیم.</p>

همان‌طور که اذعان شد، پس از مشخص شدن نظر مشارکت‌کنندگان در خصوص حجاب، در ابتدای هر مصاحبه، سؤالات دیگر از سوی مصاحبه‌گران مطرح می‌شد. برخی از سؤالات اصلی که منجر به شکل‌گیری محور مصدع‌های رعایت حجاب شد، عبارت است از: «چرا حجاب را رعایت نمی‌کنید؟ دلیل عدم علاقه شما به حجاب چیست؟ چه عواملی باعث می‌شود که کمتر حجاب را رعایت کنید؟ چرا برخی دخترها با گذر زمان، نسبت به رعایت حجاب بی‌توجه می‌شوند؟ و...».

جدول ۳. تحلیل یافته‌ها: مصدع‌های رعایت حجاب

مضمون ۱: ضعف فردی انگیزشی	
مقاله‌ها	کد مشارکت‌کننده: نمونه گزاره
اذیت شدن با رعایت حجاب	۴۹: بعضی موقع‌ها واقعاً توی هوای گرم آدم رو خیلی اذیت می‌کنه. ۱۲۲: من حجاب رو دوست ندارم و بعضی اوقات حجاب می‌پوشم... آخه گرم می‌کنه. ۱۳۶: فقط یکبار توی خیابون حجاب داشتم... چون خیلی اذیتم می‌کنه. باد هم که هست و همش باید درستش کنم.
ناتوانی و خستگی از رعایت حجاب	۶۷: وقتی روسری سرم می‌کنم، موهام میاد بیرون و به‌همین خاطر نمی‌تونم حجاب سرم کنم. ۹۵: وقتی چادر سرم می‌کنم احساس سنگینی دارم... انگار یه بار بزرگی می‌افته روی بدنم. ۱۳۵: روسری هی می‌ره پایین و هی می‌کشم بالا. ۱۱: مامانم میگه تو نمی‌تونی چادرو جمع کنی، وگرنه بهت میدم.
باورهای نادرست پیرامون حجاب	۹۸: فکر می‌کنن حجاب توی دست و پاشونه. ۱۳۴: حجاب براشون محدودیته و دست و پاگیرشون میشه.
گریزان از حجاب و علاقه به بی‌حجابی	۷۳: دلشون نمی‌خواد حجاب رو انتخاب کنن یا بدشون میاد از حجاب. ۳۰: مردم و بچه‌ها خیلی به حجاب علاقه ندارن. ۵۲: حجاب ندارن، چون دوست ندارن که حجاب داشته باشن. ۷۷: از یکی پرسیدم که چرا حجاب نداری؟ گفت دوست ندارم.
آسایش و راحت‌طلبی	۶۴: احساس می‌کنن اینجوری راحت‌ترن. ۷۸: به فکر خودشونن.
خودمحوری در خصوص حجاب	۴۰: وقتی بچه‌تر بودن مامان باباشون به‌زور بهشون می‌گفتن باید حجاب داشته باشین، اما وقتی بزرگتر میشن مامان باباشون دیگه بهشون دستور نمی‌دن. خودشون از خودشون دستور می‌گیرن. ۱۰۲: وقتی بزرگتر میشن، دیگه مادرشون دخالت نمی‌کنه و خودشون فکر می‌کنن و تصمیم می‌گیرن که چطور بپوشن و عقیده خودشون مهم هست و دوست دارن لباس‌های زیبارو بپوشن. ۱۰۹: موقعی که بزرگ میشن از کسی الگو نمی‌گیرن و الگوشون خودشون میشن.

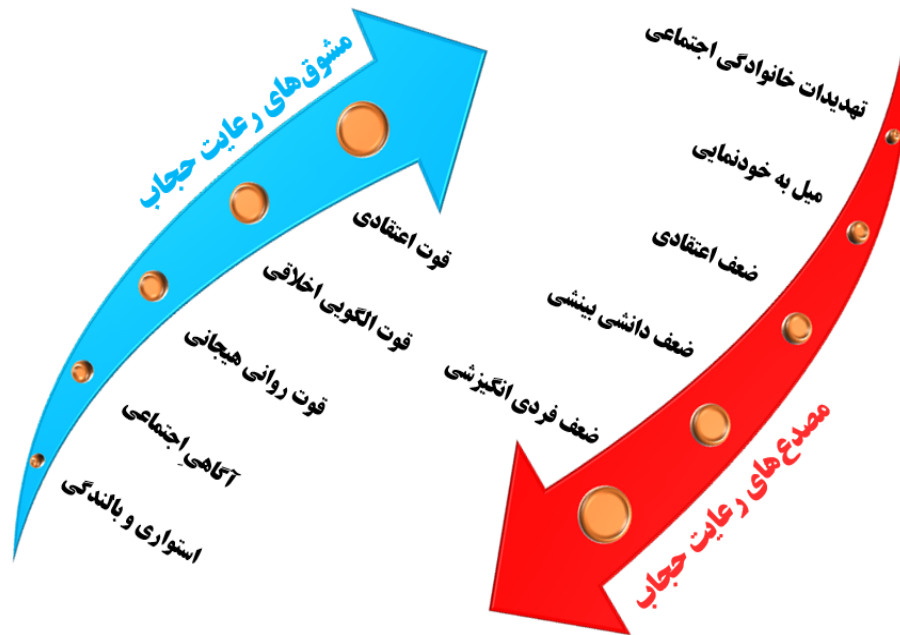

<p>۱۴۳: وقتی به سن تکلیف می‌رسیم ذوق داریم... من خودم هم همین‌جوری بودم. بعد یکم که گذشت، از اون شال و روسری و نماز خسته می‌شیم... چون همش باید سرمون باشه.</p> <p>۱۰۳: وقتی یک‌مدتی روسری سرشون می‌کنند با خودشون می‌گن کافیه و وقتشه که لباس‌های قشنگ‌تر بپوشیم و بهتره که بیشتر به ما نگاه کنن و مارو بشناسن.</p> <p>۳۱: بعضی از افراد بهشون بیش از حد گیر میدن و به‌نظرم از حجاب زده میشن و دلشون نمی‌خواد باحجاب باشن. من خیلی وقت‌ها دیدم که مثلاً ناظم‌ها و مدیران مدرسه خیلی به بچه‌ها گیر میدن که با اینکه مقنعه‌اش جلو بوده، می‌گفتن بکش جلوتر و یا مانتوت خیلی کوتاهه.</p> <p>۱۳۹: اول حجاب‌رو رعایت می‌کنن، ولی بعداً که می‌بینن کادو نیست، اون‌رو کنار می‌گذارن.</p>	<p>کاهش شوق اولیه و زدگی از حجاب</p>
<p>۳۳: بعضی موقع‌ها که مقنعه‌م و این‌هارو پیدا نمی‌کنم یا جایی نباشه، از مال مامانم استفاده می‌کنم. ولی وقتی مامانم چیز مناسب نداشته باشه، کلاه سرم می‌گذارم.</p> <p>۷۶: پیش نامحرم‌ها یکم حجاب دارم و یکم ندارم.</p> <p>۸۴: هنوز خیلی رعایتش نمی‌کنم.</p> <p>۱۳۶: بعضی وقت‌ها حجاب‌رو رعایت می‌کنم، بعضی وقتا هم نه.</p> <p>۹۵: هم می‌تونیم حجاب‌رو رعایت کنیم و هم رعایت نکنیم و هر دو حس خوبی برای آدم داره.</p> <p>۱۴۳: جلوی نامحرم بلوز آستین بلند با شلوار می‌پوشم و فقط سرم لخته.</p> <p>۶۶: حجاب دارم، اما نه خیلی سفت و سخت.</p>	<p>سستی در رعایت حجاب</p>
<p>مضمون ۲: میل به خودنمایی</p>	
<p>نمونه گزاره</p>	<p>مقوله‌ها</p>
<p>۵۹: خیلی از دخترهارو دیدم که حجاب نمی‌کنند و موهاشون بیرونه یا نیمه‌آستین میان بیرون. فکر می‌کنن اگر حجاب کنن زشت میشن و با بی‌حجابی زیباترند... و واقعاً زیبان.</p> <p>۶۵: دخترهایی که حجاب ندارند، زیبا به‌نظر میان و خوشگل‌ترن.</p> <p>۱۰۲: دوست دارم مثل بعضی از دخترها، یک‌سری از لباس‌های قشنگی‌رو که دارم بپوشم.</p> <p>۱۲۰: یک‌سری دخترها و زن‌ها بهشون حجاب نمیداد... یعنی میگن حجاب به ما نمیداد.</p> <p>۸۴: دوست دارن خوشگل باشن.</p>	<p>زیباتر به نظر رسیدن</p>
<p>۷۰: فکر می‌کنن اگر لباس‌های خوبی بپوشن و موهاشون همش معلوم باشه، بیشتر توی دید هستن.</p> <p>۸۸: دخترا فکر می‌کنن همیشه می‌تونن با خوشگل‌کردن و آرایش، خودشون‌رو جلوه بدن.</p> <p>۷۴: اون‌هایی که حجاب‌رو رعایت نمی‌کنن، می‌خوان همیشه جلب‌توجه کنند و حجاب‌رو دوست ندارند. چون اینطوری جلب‌توجه ندارند.</p>	<p>تمایل به جلب‌توجه</p>

مضمون ۳: ضعف اعتقادی	
مقوله‌ها	نمونه گزاره
رابطه بدحجابی با کاهش عبادت	۱۰: اونایی که حجابشون کم کم کم میشه، چون ارتباطشون با مسجد قطع میشه. چون بچه‌ها با مامان‌شون می‌رن مسجد؛ وقتی بزرگ میشن، می‌شینن توی خونه و مسجد نمی‌رن و کارهایی رو که خدا گفته رو دیگه گوش نمی‌دن. ۱۰۵: بعضیا که تو بزرگی حجاب رو می‌گذارند کنار، فکر کنم به خاطر اینه که دیگه به قرآن و اینجور چیزها توجه نمی‌کنن.
پذیرش وسوسه‌های شیطان	۳۴: شیطان توی جلد اون‌ها میره و می‌گه حجاب کار بدیه و شما باید شبیه پسرا باشین... مانتوی کوتاه بپوشین... ۱۳۸: شیطان اونارو گول می‌زنه. بهشون می‌گه شما باید بی حجاب باشین. اگر بی حجاب باشین دخترای خوشگلی می‌مونین و اگر باحجاب باشین زشت میشین. ۱۴۷: شیطان همیشه تو جلدشون میره و از بچگی به حرف شیطان گوش میدن. برای همین وقتی بزرگ میشن و حتی اگر کله‌شون هم بخوره به سنگ، باز شیطان تو جلدشونه و همیشه به حرف شیطان گوش میدن.
مضمون ۴: ضعف دانشی پیشی	
مقوله‌ها	نمونه گزاره
عدم آگاهی از دلایل و فواید حجاب	۹: درمورد دلایل رعایت حجاب تا حالا فکر نکرده بودم. ۶۱: نمی‌دونم چرا باید دخترا حجاب داشته باشند و تا حالا بهش فکر نکرده بودم. ۳۴: درمورد اینکه چرا دخترا باید حجاب داشته باشن، اطلاعاتی جمع‌آوری نکردم. ۵۸: دخترایی که حجاب رو رعایت نمی‌کنن، نمی‌دونن که حجاب برای چیه و برای چی باید این کارو انجام بدیم. ۳۳: درمورد دلیل رعایت حجاب زیاد بهش فکر نکردم... تا حالا در موردش فکر نکردم.
عدم درک اهمیت حجاب	۸۷: دخترایی که حجاب نمی‌کنن، فکر می‌کنن که حجاب الکیه. ۸: توجه نمی‌کنن و زیاد براشون مهم نیست.
عدم درک تفاوت‌های جنسیتی دختر و پسر	۱۱۵: خوب بود خدا که بین دخترها و پسرها تبعیضی قائل نشده و هر دو یک‌جور بودند. اگر ما لازم داریم که حجاب و روسری داشته باشیم، اون‌ها هم لازم دارن. به نظر همه انسان‌ها خوشگلند و هیچ فرقی بین دختر و پسر نیست. من خیلی توی این موضوع تحقیق کردم و به جوابی نرسیدم. ۱۱۶: فرق زیادی بین دختر و پسر نمی‌بینم.

شخصی دانستن حجاب	۱۲۴: هر کسی یک‌جوره. نمی‌تونیم همه‌رو بگیریم حجاب داشته باشند. خودشون باید انتخاب کنند. ۵۱: طرز فکر هر نفر درمورد حجاب یه چیزه.
نادیده انگاشتن مزایای حجاب و بد پنداشتن آن	۱۴۳: حجاب‌رو رعایت نمی‌کنم... چون وقتی شال یا روسری یا مانتو می‌پوشم خوشم نمیاد. ۷۸: میگن اصلاً حجاب چیز خوبی نیست. ۹۹: فکر می‌کنن اگر حجاب داشته باشن قدیمی‌اند و شیک نیستن. ۸: بزرگ که میشن حجاب‌رو یادشون میره.
مضمون ۵: تهدیدات خانوادگی اجتماعی	
مقوله‌ها	نمونه گزاره
نگرانی از تمسخر دیگران	۵۰: فکر می‌کنن بقیه درمورد اون‌ها بد فکر می‌کنن. فکر می‌کنن اگر کسی اون‌هارو با حجاب ببینه مسخره شون می‌کنه. ۱۱۸: بعضیا مسخره‌شون می‌کنن و می‌گن چرا حجاب داری یا چادر داری؟
تأثیر گرفتن از دوستان بدحجاب	۲۶: بعضی‌ها دوستان خوبی انتخاب نمی‌کنن و فکر می‌کنن یک نفر، حالا هم‌کلاسشون باشه یا چند روز باهاش رفت‌وآمد داشته باشند، می‌تونن به‌عنوان دوست خودشون انتخاب کنند. ۸۹: دوستاشون حجاب نمی‌کنن؛ به‌خاطر همین دوست ندارن که حجاب داشته باشن. ۱۱۵: وقتی بچه‌ها می‌بینند بزرگترشون حجاب دارن، اون‌ها هم باحجاب میشن، ولی وقتی دوستای خودشون‌رو می‌بینن، دوست دارن شبیه اون‌ها باشند.
عمومیت یافتن بدحجابی در سطح جامعه و هم‌نوايي با آن‌ها	۲۸: همه جارو که نگاه می‌کنن می‌بینن بقیه موهاشون مثلاً بیرونه و اینها... اون‌ها هم میگن پس برای چی من حجاب‌رو رعایت کنم؟! حالا یکم موهام‌رو بدم بیرون، اشکالی نداره و می‌گذارن بیرون. ۴۸: جامعه الان این شکلی شده که همه موها بیرونه و بعضی‌ها هم شلوارهای چسبی می‌پوشن. بعضی‌ها هم با لباس آسیتن‌کوتاه میان بیرون. ۳۴: این دوران‌ها عوض شده... پسرا به‌جای دخترا می‌خوان حجاب‌رو رعایت کنن، اما دخترا مانتوهای کوتاه و اینها می‌پوشن.
مقایسه خود با بدحجاب‌ها و الگوگیری از آن‌ها	۱۸: بچه‌های همسن خودشون‌رو می‌بینن و میگن که اینها روسری ندارن، چادر ندارن، پس ما هم نمی‌خواد چادر داشته باشیم، روسری داشته باشیم و اشکالی نداره. ۱۱۳: بعضیا با دیدن بقیه دوست دارن چادر و اینها سر کنند و حجاب داشته باشند. ولی بعد که می‌بینند زن‌های دیگه چادر سر نمی‌کنند، اون‌ها هم چادر سر نمی‌کنند. ۲۵: چیزهایی‌رو می‌بینن که دیگه دوست ندارن حجاب بگیرند. مثلاً یه دختری‌رو توی خیابون می‌بینن که حجاب نداره. ۴۴: بی‌حجابا باعث میشن بقیه هم به اون‌ها نگاه کنن و از این بی‌حجابی تأثیر بگیرن. ۱۴۱: بعضیا وقتی عروسی می‌کنن و میرن شهر، دیگه چادر سرشون نمی‌کنن.

<p>۴۹: بعضیا فرهنگ خانواده‌هاشون این طوره که اصلاً خودشون به حجاب اهمیت نمیدن و بچه‌هاشونم هم از مامان و باباشون الگو می‌گیرن و به حجاب اهمیت نمیدن.</p> <p>۱۴: خانواده باعث میشن که زیاد سمت حجاب نرن.</p> <p>۸۳: در خانواده‌هایی بودند که بهشون نگفتن که باید حجابشون رو داشته باشن یا زیاد براشون توضیح ندادن.</p> <p>۳۵: باید پدر و مادرها سعی کنن که زودتر از بقیه به دخترشون این چیزهارو یاد بدن.</p> <p>۵۴: مادراشون بهشون تأکید نمی‌کنن که حجاب داشته باشن.</p> <p>۵۱: نوع حجاب بستگی به طرز فکر و محیط خانوادگی و محیط رفت‌وآمد بچه‌ها داره. مثلاً یکی توی محیطی رفت‌وآمد داره که خانواده‌ش به حجاب اهمیت نمیدن و یا اصلاً اهل حجاب نیستند.</p>	<p>سستی و ضعف قدرت نظام‌های تربیتی از جمله خانواده</p>
<p>۱۰۴: وقتی بچه بودیم حجاب رو خیلی بیشتر رعایت می‌کردیم، ولی الان دیگه یک‌سری مطالب ناسالمی توی فضای مجازی قرار داره که ناخودآگاه رومون تأثیر می‌گذاره.</p> <p>۲۳: بعضی از فیلم‌هایی که الان هست در دسترس ما، مثل فیلم سیندرلا و... همش اینا سرلختند و حجاب ندارند. یا فیلم‌های باری یا دختر کفش‌دوزکی... و هیچکدوم حجاب ندارند.</p> <p>۳۵: توی فضای مجازی، بعضی‌ها که مخالف حجابند و یا اصلاً مسلمان نیستن، کلیپ‌ها و عکس‌هایی پخش می‌کنن و روی دختر کار می‌کنن و همین باعث میشه که حجابشون کم‌رنگ بشه. من واقعاً دوستایی داشتم که قبلاً مذهبی بودن، ولی از وقتی که وارد فضای مجازی شدند، اصلاً مخالف شدن.</p> <p>۴۸: توی اینستاگرام یه چیزهایی می‌گذارن که والا من خودم جرأت نمی‌کنم نزدیکش بشم... چندتا از همکلاسی‌هام یک عکسایی می‌گذارن توی پروفایلشون! که اصلاً نمی‌تونم بهتون بگم.</p> <p>۶۲: حتماً فیلم‌هایی که مناسب سنش نبوده رو دیده و یا دختری که حتماً حجاب نداشته از تلوزیون و یا هر جای دیگه صحبت کرده و اون بهش آسیب زده.</p>	<p>نقش مخرب رسانه و سلبریتی‌ها</p>
<p>۴۵: وقتی یکی دوبار آروم شالشون بره پایین و کسی بهشون نگاه نکنه که چرا شالشون افتاده پایین؟! همین طوری عادی میشه براشون و وقتی شالشون بیفته، دیگه مهم نیست براشون.</p>	<p>ضعیف عمل کردن اهرم‌های بازدارنده</p>

شکل ۱. مشوق‌ها و مصدع‌های رعایت‌های حجاب از نگاه دختران مقطع ابتدایی

نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر، مشارکت کنندگانی را مدنظر قرار داد که در سنین کاملاً پایین‌تری نسبت به جامعه‌های آماری و میدان‌های پژوهش مطالعات مربوط به مسئله حجاب قرار دارند. از مجموع مقوله‌هایی نظیر لزوم اطاعت از پروردگار، اسلام و قرآن، به‌ویژه بعد از سن تکلیف، اهمیت خشنودی خدا، پیامبر و ائمه، شوق به بهشت و ترس از جهنم و الگوگیری از حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها، مضمونی با عنوان «قوت اعتقادی» انتزاع شد. نکته قابل توجه آنکه در موارد پیش گفته، به فرمایش حضرت علی علیه‌السلام، انواع بندگی بندگان (ترس از جهنم)، تجار (شوق به بهشت) و احرار (رضایت و شکر الهی)^۱ مشاهده می‌شود. در این راستا، در پژوهش آتش‌زاده‌شوریده و

۱. حکمت ۲۳۷ نهج‌البلاغه: «إِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ رَغْبَةً فَتَلَّكَ عِبَادَةُ التَّجَّارِ، وَإِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ رَهْبَةً فَتَلَّكَ عِبَادَةُ الْعَبِيدِ، وَإِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ شُكْرًا فَتَلَّكَ عِبَادَةُ الْأَحْرَارِ».

همکاران (۱۳۹۵) و زنجانی و احسانی (۱۳۹۱) نیز، تقید به معنویات و اعتقادات مذهبی فرد، از مهم‌ترین عوامل تسهیل‌کننده و تعیین‌کننده گرایش به حجاب، مشخص شده است. ضمن آنکه، این مضمون مشوق، نقطه تقابل مستقیمی با بازدارنده‌ها نداشت. البته در مضمونی با عنوان ضعف اعتقادی به این امر اشاره می‌شود که افراد به‌خاطر ترک عبادات و گوش سپردن به شیطان، حجاب را رعایت نمی‌کنند؛ اما فردی به بدحجاب بودن به جهت مخالفت با خدا یا شبیه به آن، هیچ‌گونه اشاره‌ای نداشت. این یافته‌ها نشان می‌دهد، به تعبیر ادعیه و روایات، انجام گناه از سوی بسیاری از بندگان -از جمله برخی از مشارکت‌کنندگان این مطالعه- از سر خدای ناکرده عناد با پروردگار نیست. از این رو می‌توان امید داشت، با تقویت بنیه اعتقادی و نظام ارزشی این افراد، شاهد برگشت ایشان به حجاب و عفاف بود.

مقوله‌های مضمون دوم، لزوم رضایت و الگوگیری از والدین و اطرافیان است که از آن‌ها نقطه قوتی با عنوان «الگوی اخلاقی» انتزاع شد. نتایج پژوهش معتمدی (۱۳۹۷) نیز نشان داده، ابتدایی‌ترین روش یادگیری حجاب، روش یادگیری مشاهده‌ای و مبتنی بر وجود رفتار الگوی مؤثر در پیرامون کودک است. اما در برخی افراد مشارکت‌کننده، الگوگیری از نسل بزرگ‌تر در امر حجاب، با چالش‌هایی مواجه شده است. مفاهیم مربوط به این چالش‌ها در مقوله «خودمحوری» جای داده شد. بر اساس گزاره‌ها و مفاهیم مربوط به این مقوله، برخی از کودکان با رسیدن به سن ۱۰-۱۱ سالگی، به تدریج از سبک زندگی خانوادگی جدا شده و مرجعیت والدین را در نظر نمی‌گیرند و این در حالی است که پدران و مادران در اکثریت مطلق موارد، خیرخواه‌ترین افراد برای فرزندشان هستند و هر اندازه، فرزند دارای نگرش و روحیاتی شود که مرجعیت والدین را بپذیرد، قطعاً به دنیای روشنایی و دوری از فساد نزدیک‌تر خواهد بود (سعیدی رضوانی، ۱۴۰۰: ۵۳).

از داشتن احساس خوب، حس زیباتر شدن، علاقه به حجاب، افزایش احترام در اجتماع، تقویت انگیزه حجاب داشتن و... در مجموع مضمونی با عنوان «قوت روانی هیجانی» آفریده شد. در نقطه مقابل، مقوله‌های متعددی نظیر گریزانی و دلزدگی از حجاب، احساس محدودیت و اذیت شدن با رعایت حجاب، نوعی بازدارنده جدی در رعایت حجاب را تحت عنوان مضمون «ضعف فردی انگیزشی» ایجاد نمودند. نکته قابل توجه آنکه، برخلاف نگاه غالب در پیشینه علوم تربیتی و روانشناسی، راجع به تفوق و تقدم شناخت بر هیجان، برای تشکیل اراده و عمل در افراد، مطالعات

جدید نشان می‌دهد، در برخی موارد به‌ویژه در فضاهاى دنیای معاصر، که تحت حاکمیت انواع رسانه‌ها اداره می‌شود، اساساً عاطفه (هیجان) موجد اصلی رفتار است؛ بنابراین، نباید از جایگاه تحریکات محیطی رسانه‌ای، گاهی متأثر از شناخت، گاه همراه آن و گاه حتی مقدم بر آن غفلت نمود (سعیدی‌رضوانی، ۱۴۰۰).

دیگر مضمون مربوط به مشوق‌ها، دارا بودن آگاهی‌های ارزشمند اجتماعی، از قبیل ضرورت رعایت حجاب از حیث قانون، درک تفاوت‌های جنسیتی دختر و پسر و نقش حجاب در جلوگیری از آسیب‌ها و خطرات است. اساساً یکی از مزایای رعایت حجاب در قرآن، جلوگیری از آسیب‌ها و اذیت‌ها^۱ ذکر شده است. مضمون دیگر انتزاع شده، مشتمل بر وجود کودکان استوار و بالنده و راسخ‌العقیده برای رعایت حجاب بود. این افراد حتی عملاً به امر حجاب و نهی از بدحجابی وارد شده و یا علاقه‌مند به انجام این دو فریضه هستند و همچنین تعدادی از آنان، حجاب را عامل تسریع ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف می‌دانند. این مضمون، انتزاعی‌ترین مضمون در مطالعه حاضر بود. تجربه نشان داده است که در کنار اهمیت کمیّت -مثلاً مشارکت اکثریت مردم در تظاهرات علیه شاه خائن، همواره افراد کاملاً پایدار ولو اندک در یک حرکت انقلابی، به‌عنوان واسطه بین رهبران و مردم عمل می‌کنند و در این مطالعه نیز، حداقل بخشی از مشارکت‌کنندگان، در نقش پیشرو در امر یادشده ظاهر شده‌اند.

از سوی دیگر، «میل به خودنمایی» نیز، از مضامین انتزاع‌شده در مطالعه حاضر بوده است. تعدادی از مشارکت‌کنندگان، تمنای زیبایی و جلوه‌گری را علت بی‌حجابی و بدحجابی خود و دیگران دانسته‌اند. به‌زعم زنگ و همکاران^۲ (۲۰۱۹)، خودنمایی فرآیند کنترل‌چگونگی درک فرد توسط افراد دیگر است (به نقل از فکور تقیه و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱). میل افراد در نمایش ظاهر خود، به‌نحوی که مورد پسند دیگران باشد و انگیزه افراد برای نمایش تمایز خود با دیگران، سبب می‌شود احساس نیاز به خودنمایی و عرضه خود، در افراد افزایش یابد و انگیزه‌ای برای آنان ایجاد نماید که به مدیریت بدن خود اقدام کنند (نوری و محسنی‌تبریزی، ۱۳۹۵: ۵۰) و میل به دیده‌شدن

۱. آیه ۵۹ سوره مبارکه احزاب: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكُمْ أَذْنَىٰ أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا».

2. Zeng, F et al.

در آستانه ورود به دوره نوجوانی و طی مرحله نوجوانی، با پیدایش روحیه استقلال طلبی و رشد قدرت پردازش فکری در استدلال کردن و فرضیه پردازی تقویت می شود.

تأثیر کاهش عبادات بر بدحجابی و وسوسه پذیری^۱ برخی افراد از شیطان، مضمون «ضعف اعتقادی» را به دست داد. گزاره های ابراز شده از سوی کودکان در این مضمون، با زبانی ساده، اما حکیمانه همراه است. برای مثال مشارکت کننده ۱۴۷، به طرز زیبایی، به تأثیر گوش دادن به حرف شیطان در دوران کودکی، در زندگی بزرگ سالی اشاره می کند. به طور کلی، دوره کودکی و نوجوانی، دوره فراگیری آموزش زیربنایی و اساسی، پایه گذاری عادت ها، روابط کودک با دیگران و آغاز پیدایش پاره ای از لغزش ها و انحراف هاست (محمدیگی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۴۷). در واقع، روح انسان در زمان کودکی حالت قابل انعطافی دارد و هر چه انسان بزرگ تر شود، قابلیت انعطاف آن کمتر می شود. اینکه گفته اند: «الْعِلْمُ فِي الصَّغَرِ كَالنَّقْشِ فِي الْحَجَرِ» اختصاص به علم ندارد، بلکه باید گفته شود: «التَّربِيَةُ فِي الصَّغَرِ كَالنَّقْشِ فِي الْحَجَرِ» (مطهری، ۱۳۸۲: ۷۸). از این رو، براساس پژوهش های صورت گرفته، به دلیل تأثیر پذیری قابل توجه کودکان و نوجوانان از محتواهای مستقیم و غیرمستقیم آموزشی - از نوع مثبت و منفی - به سادگی نمی توان از اهمیت آموزش رسمی و غیررسمی در این دوره سنی غفلت نمود. برای نمونه، براساس مطالعه سعیدی رضوانی و همکاران (۱۴۰۰)، مخاطبان کودکان و نوجوانان، با مطالعه برخی از کتاب های داستان ترجمه ای طنز، آموزه هایی را در خلاف جهت تربیت جنسی اسلامی فرامی گیرند. از سوی دیگر، عمق آسیب های ناشی از بازی های رایانه ای نیز، به دلیل تسهیل انتقال هنجارها و ارزش های فرهنگ غرب، تأمل برانگیز است. چرا که یکی از محورهای اصلی در بازی های رایانه ای، بر ترویج سبک زندگی غربی متمرکز است. اگرچه تنها ۱۰ تا ۱۴ درصد از شخصیت های اصلی بازی های رایانه ای زن هستند، با این حال در بازنمایی های صورت گرفته از شخصیت های زن، زنان اغلب به صورت نازک و ارو تیک نشان داده می شوند و پوشش نامناسبی در مقایسه با مردان دارند (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۱۹). در برخی از بازی های رایانه ای، آن چیزی که آشکار است تنزل روح به مرتبه حیوانی بوده و بازیکن بر اثر انجام چنین بازی هایی، همه فضایل اخلاقی را کنار خواهد گذاشت (کاوند و گودرزی، ۱۴۰۰: ۱۸۳).

۱. در عبارتی منسوب به مولا امیرالمؤمنین علی علیه السلام چنین آمده است که به فرزندشان می فرماید: «کنت بوابا علی باب قلبی! ای فرزندانم، من نگهبان محکم (سخت گیری) بر واردات قلبم بودم!».

در مضمون ضعف دانشی بینشی، اگرچه تعدادی از گزاره‌ها و مفاهیم در مقوله «عدم آگاهی از دلایل و فواید حجاب» قرار گرفته‌اند؛ اما دقت در محتوای گزاره‌ها نشان می‌دهد، برخی از کودکان در آستانه ورود به نوجوانی، اساساً به موضوع حجاب و دلایل رعایت آن فکر نکرده بودند و گویا دغدغه‌ای هم برای دانستن دلایل آن ندارند. به بیان دیگر، اگرچه منطقاً، بحث اقناع ذهنی کودکان و نوجوانان مهم و مفید است؛ اما به نظر می‌رسد با توجه به مشکل عدم توجه عاطفی به امر حجاب و دلایل آن، باید در کنار اقناع ذهنی، استفاده از ابزارهای هیجانی و هنری نیز مدنظر قرار گیرد.^۱ نکته قابل تأمل دیگر آنکه، استدلال‌های مشهور مخالفان حجاب - نظیر شخصی دانستن حجاب در واکنش به امر به حجاب و نهی بی‌حجابی - که توسط افراد بزرگسال به کار می‌رود، توسط برخی از کودکان مشارکت‌کننده در این مطالعه به کار گرفته شده است. برای نمونه، در پژوهش سعیدی رضوانی و غلامی (۱۴۰۰)، «شخصی‌انگاری حجاب»، به عنوان یکی از دلایل عدم رعایت حجاب، از سوی دانشجویان شل حجاب، عنوان شده است.

مضمون پنجم مطالعه حاضر، «تهدیدات خانوادگی اجتماعی» نامیده شد. مواردی نظیر فشار هنجاری گروه همسالان، انتخاب دوستان نامناسب، هنجارهای نادرست پوشش در اجتماع، الگوگیری از والدین بی‌مبالا و محتوای نامطلوب رسانه‌ای، این مضمون را شکل داد.^۲ مقوله‌های این مضمون نشان می‌دهد که سه بُعد خانواده، اجتماع و رسانه، کاملاً مورد رصد ذهنی این نوجوانان قرار داشته و حتی برخی تجارب زیسته آنان، به صراحت در راستای تصمیم‌گیری درست، مبنی بر پرهیز از حضور در محیط‌های رسانه‌ای فاسد نظیر اینستاگرام است. این دختران در آستانه نوجوانی، اگرچه واژه عرفی شدن^۳ را به کار نمی‌برند، اما بر پایه تجارب زیسته خود، از نقش رسانه‌ها - چه داخلی و چه خارجی - و فضای اجتماعی آلوده در این «عرفی شدن»، پرده برمی‌دارند. این نتایج، با یافته‌های پژوهش ابدالی تکلو و حفیدی (۱۳۹۶)، در خصوص کاهش رعایت حجاب در

۱. اساساً صرف تحمیل پذیرش حجاب به بچه‌ها، بدون توجه نسبت به دلایل رعایت آن، چه‌بسا اثرات ناگواری را در آینده آن‌ها داشته باشد. برخی از دخترانی که صرفاً براساس تربیت خانوادگی، حجاب را رعایت می‌کنند، امکان برخورد با مشکلات را در مواجهه‌های اجتماعی خود خواهند داشت.

۲. به نظر می‌رسد اگر با دانشجویان و گروه‌های سنی بالاتر نیز، در این خصوص مصاحبه شود، بیش از این، غنای اطلاعاتی راجع به وضعیت جامعه، رسانه‌ها و برخی خانواده‌ها حاصل نخواهد شد. به‌رغم آنکه مقوله‌های پیش‌گفته، همگی جنبه منفی و نشان از واقعیت‌های تلخ اجتماعی دارند، اما گزاره‌ها و مقوله‌های قوام‌یافته از آن‌ها، نشانگر ذهن جوآل این کودکان است.

3. Secularization

بین نوجوانان دختر در فضای مجازی نسبت به سطح جامعه، منطبق است. رابطه عدم رعایت حجاب با عادی‌انگاری بدحجابی، پیش از این در پژوهش صدیق‌اورعی و همکاران (۱۳۹۷) نیز، کشف شده بود. همچنین پژوهش محمدحسین زاده و همکاران (۱۳۹۹) نیز نشان داده است، حساسیت‌های مذهبی و فرهنگی برخی از دانشجویان دانشکده پزشکی مشهد، در خصوص رعایت حد و مرزهای پوشش اسلامی کاهش یافته است.

نهایتاً برخی داده‌های این مطالعه که می‌توان از آن‌ها به داده جانبی یاد کرد، نشان می‌دهد، خانواده‌هایی هستند که «چادر» را تنها حجاب مورد پذیرش معرفی می‌کنند^۱ و از این رو، برخی کودکان در مطالعه حاضر، بدون چادر بودن را اساساً به مثابه بی‌حجابی تلقی می‌کند و این امر علاوه بر اینکه امری اشتباه است، می‌تواند در آینده مشکلاتی را برای آن‌ها ایجاد نماید.^۲ همچنین اشاراتی نیز مبنی بر رعایت زودتر از موعد و یا تحمیل حجاب زودهنگام به برخی از کودکان و همچنین رعایت حجاب نزد محارم وجود داشت که این امر نیز، باید مورد بازبینی خانواده‌های مذهبی قرار گیرد.^۳

در این مطالعه دلایل انتخاب حجاب از سوی دختران مشارکت‌کننده واکاوی شد. مسئله دانستن فلسفه احکام، از مواردی است که در دنیای کنونی و به‌ویژه در فضای رسانه‌ای در زیست نوجوانان و جوانان مؤثر است. شرح مسئله آنکه، اساساً زمانی که یک حکم شرعی تبیین می‌شود، ناظر بر دلایل صدور حکم از سوی شارع مقدس است. رمزگشایی از چرایی نماز، روزه، امر به معروف و نهی از منکر و همچنین حجاب، براساس عقل و به حکم مسئله قبح و حسن ذاتی و به‌ویژه در میان مکتب معتزله و مدرسه اهل‌البیت علیهم‌السلام دارای پیشینه و سوابق روشنی است. خطبه حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها راجع به دلایل تنزیل بسیاری از احکام نظیر زکات، در بیاناتی بسیار قل و دل از شاهکارهای دختر گرامی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تلقی شده است و همچنین قرآن کریم،

۱. البته معرفی چادر به‌عنوان حجاب برتر، بدون اشکال و بلکه مطلوب است.

۲. ۱۹ مفهوم به مقوله‌ای فرعی با عنوان «منحصر دانستن حجاب در چادر و رعایت حجاب زودهنگام» اختصاص یافت. برای مثال مشارکت‌کننده ۱۴۱ اذعان داشت: «کسی که چادر ندارد بی‌حجاب. حتی اگر موهاش بیرون نباشد».

۳. برای نمونه مشارکت‌کننده ۱۴۶ بیان می‌کند: «اون موقع که مدرسه نمی‌رفتم هم، حجابم رو رعایت کردم» و مشارکت‌کننده ۵۶ گفت: «من حتی پیش پدر بزرگم حجاب دارم، چون مامانم دوست نداره».

به‌عنوان منشأ و مصدر اصلی بیان احکام، در مواردی به‌ویژه در مبحث حجاب، مزیت صدور حکم مربوط به پوشش کامل زنان را اذیت نشدن و... معرفی کرده است.^۱ به نظر می‌رسد بیان فلسفه احکام از سوی شارع مقدس، ائمه اهل البیت علیهم‌السلام و بزرگان دین دارای دو مبنا است:

۱. هر حکمی حکمتی دارد و رعایت احکام، اسباب مصلحت، رشد و تعالی فرد است؛ بنابراین کشف، بیان و بحث راجع به دلیل صدور حکم، نوعی رمزگشایی از سنن و قاموس الهی و در بسیاری موارد، مستلزم تفسیر آیات و روایات و نوعی مذاقه در آنان و فی‌نفسه امری ممدوح است.
  ۲. بیان فلسفه احکام می‌تواند اسباب تسهیل پذیرش دین و دینداری شود. به‌هرروی، مخاطب قرآن و اولیای الهی، تنها مردم کامل‌الایمان نیستند و بیان محاسن رعایت احکام، بر پایه عقل و فطرت انسان‌ها، می‌تواند باعث تقویت ایمان و و عمل صالح در افراد شود.
- به‌رغم آنچه بیان شد، باید توجه نمود، هدف بیان فلسفه احکام، آن نیست که افراد، عقل و فهم خود را ملاک سنجش قرار دهند و به بخشی از احکام عمل کنند و بخشی دیگری را فروگذارند. امروزه ملاحظه می‌شود، همین تأکید بر فهم و عقل و استدلال برای احکام شرع، اسباب نفوذ شیطان در دل‌ها شده و انواع شبهات و سستی‌ها را در اجرای احکام دین، در قالب دین‌خصوصی و گزینشی و... به‌وجود آورده است.^۲ از این رو، پذیرش ذهنی و عملی امر و نهی الهی، فارغ از فلسفه صدور حکم و فقط از روی بندگی، از والاترین مراتب عبودیت است.

محدودیت‌ها و پیشنهادات

در پژوهش حاضر سعی شد، در جهت شناسایی و تثبیت نگرش‌های مثبت و کاهش نگرش‌های منفی در اذهان گروه سنی ابتدایی گام بردشت تا این رده سنی، با سهولت بیشتری امر حجاب را پذیرفته و در خود نهادینه نمایند و از آن مهمتر، در مراحل گوناگون سنی و در شرایط

۱. آیه ۵۹ سوره احزاب: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأُؤَدِّيَنَّكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا»

۲. نظیر پاک دانستن سگ با شستن کامل آن و تأیید دامپزشک! در نبود میکروب در پوست سگ شسته‌شده؛ نماز را به فارسی خواندن با دستاویز محکم‌تر شدن رابطه فرد با خدا و عدم رعایت حجاب با این توجیه که مردان امروزی دیگر مانند ۱۴ قرن پیش شهوت ندارند!

گوناگون تحصیلی و اجتماعی، پوشش مطلوب خود را حفظ نمایند؛ اما این امر که دختران دبستانی نمی‌توانند به اندازه گروه‌های سنی بالاتر، مطالب منسجم، نظام‌دار و جملات طولانی را اظهار نمایند، در این پژوهش مطرح بود و تا جای ممکن سعی شد که این محدودیت را کاهش داد. پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های گسترده‌تری در گروه سنی کودک و نوجوان، در حوزه‌های مختلف عفاف از جمله حجاب صورت پذیرد و از نگاه ایشان، مسائل و چالش‌های موجود شناسایی و راهبردهای مؤثر شناسایی گردد. به جهت ترویج و گسترش حجاب، نیاز است مشوق‌ها و مصلح‌های رعایت حجاب، که به کمک پژوهش‌های مختلف شناسایی شده است، توسط مسئولان امر مورد بررسی قرار گیرد، تا بتوان در جهت تقویت و کاهش آن‌ها در سطح جامعه گام برداشت. کنترل و نظارت بر رسانه‌ها و سلبریتی‌ها، با توجه به یافته‌های مربوط به اثرگذاری رفتار آن‌ها در کاهش حجاب نیز، بسیار ضروری است. ارضای حس دیده‌شدن نوجوانان از طرق صحیح نظیر مسابقات ورزشی، علمی و دینی، می‌تواند تاحدی، اسباب دوری نوجوانان از رفتارهای ناصحیح بدحجابی و بی‌حجابی، در مسیر میل به خودنمایی باشد. همچنین، تقویت ایمان و احساس دائمی حضور پروردگار، با کمک روش‌های ادبی و هنری نظیر ساخت فیلم، پویانمایی و نشر کتاب‌های مفید، از مهم‌ترین راهبردهای تعالی حفظ حجاب و عفاف در کودکان و نوجوانان به‌شمار می‌آید.

سپاسگزاری

نویسندگان، از مصاحبه‌گران ارجمند خانم‌ها مرضیه سعادت‌دار، آرزو قریشوند، نیراعظم نجفی، مرحمت صالحی‌پور، معصومه رضایی، حنا ملکی، لیلا کامیار، شیرین ایزدی، فاطمه خدمتی، زهرا ذاکری، فاطمه عباس‌پور، دینا یوسفی، مژده صفری‌زاده، اعظم محمدزاده، مرضیه حاجی‌بنده و همچنین کلیه مشارکت‌کنندگان گرامی، تشکر و قدردانی می‌نمایند.

فهرست منابع

- ابدالی تکلو، فرزانه و حفیدی، وریا. (۱۳۹۶). تأثیر انتشار تصویرهای فاقد پوشش شرعی در شبکه‌های اجتماعی بر حجاب دختران نوجوان. *فصلنامه مشکوه*، ۳۶(۱۳۷): ۱۴۰-۱۲۶.
- ابول‌اولا، خدیجه. (۱۳۹۴). شاخصه‌های هویت اسلامی و نقش خانواده در پدیداری آن (از منظر آیات و روایات). *فصلنامه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، ۲۱(۱۰۶): ۵۹-۲۷.
- آتش‌زاده شوریده، فروزان؛ محتشمی، جمیله؛ عبدالجباری، مرتضی و کرمانی، مرضیه. (۱۳۹۵). عوامل تسهیل‌کننده و بازدارنده رعایت حجاب کامل توسط دانشجویان: یک مطالعه کیفی. *مجله پژوهش در دین و سلامت*، ۲(۳): ۲۴-۱۴.
- بدیعی، سیدعلی؛ سیدطاهرالدینی، سیدمرتضی و میرآفتاب، سیدعلی. (۱۳۹۷). نقش عفاف و حجاب در سلامت و امنیت روحی و روانی خانواده. *قم: چهارمین کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی*.
- بهرام‌زاده، محمدمهدی و لطفی، ایمان. (۱۳۹۰). نقش حجاب در جامعه و شناسایی علل رواج بدحجابی در بین جوانان (مطالعه موردی: مراکز آموزشی شهر اهواز). *فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج*، ۱۴(۵۰): ۱۰۹-۱۲۳.
- خدادادی‌سنگده، جواد و احمدی، خدابخش. (۱۳۹۴). نقش عوامل فرهنگی و رسانه‌ای در پیش‌بینی حجاب زنان: مطالعه‌ای ملی. *فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده*، ۱۰(۳۳): ۲۱-۷.
- خواجه‌نوری، بیژن؛ روحانی، علی و هاشمی، سمیه. (۱۳۹۱). گرایش به حجاب و سبک‌های متفاوت زندگی (مطالعه موردی: زنان شهر شیراز). *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۳(۳): ۱۶۶-۱۴۱.
- خوش‌فر، غلامرضا؛ باقری، فاطمه؛ برزگر، سمیه و نورمحمدی، لیلا. (۱۳۹۴). بررسی عوامل مؤثر بر گرایش به حجاب و راهکارهای ارتقای آن (مطالعه موردی: شهروندان شهر گرگان). *فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی فرهنگی*، ۳(۴): ۷۳-۴۷.
- رستگار خالد، امیر؛ محمدی، میثم و نقی پور ایوکی، سحر. (۱۳۹۱). کنش‌های اجتماعی زنان و دختران نسبت به حجاب و رابطه آن با مصرف اینترنت و ماهواره. *فصلنامه مطالعات راهبردی زنان*، ۱۴(۵۶): ۸۲-۷.
- رسولی، سیدمحمدحسین؛ پورعلی، یاسین و بلباسی، میثم. (۱۴۰۰). نسبت‌شناسی ارزش‌های دینی و اقتدار ملی. *نشریه مطالعات قدرت نرم*، ۱۱(۲۵): ۱۴۷-۱۲۵.
- زارعی، مجتبی. (۱۳۹۸). ترویج عفاف و حجاب در خانواده و نقش آن در کاهش آسیب‌های اجتماعی. *فصلنامه دانش انتظامی خراسان شمالی، دفتر تحقیقات کاربردی فا.ا. خراسان شمالی*، ۶(۲۲): ۱۲۰-۱۰۱.
- زنجانی، حبیب‌اله و احسانی، مریم. (۱۳۹۱). رویکرد جوانان نسبت به حجاب (مورد مطالعه: مناطق دو و هجده شهر تهران). *مطالعات جامعه‌شناختی ایران*، ۲(۶): ۹۵-۷۵.

فصلنامه علمی فرهنگی تربیتی زنان و خانواده

- سعیدی رضوانی، محمود. (۱۴۰۰). تقلیل‌گرایی در تربیت و پیچیدگی امر جنسی: چالش میان تربیت حداقلی و حداکثری در امر جنسی. انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سعیدی رضوانی، محمود و غلامی، فاطمه. (۱۴۰۰). دانشجویان و کنش‌های پوشش: لغزش، نرمش، ارزش. فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، ۱۶(۵۶): ۹۳-۱۲۷.
- سعیدی رضوانی، محمود؛ غلامی، فاطمه و رسولی، علیرضا. (۱۴۰۰). چالش‌های آینده تربیت جنسی در داستان‌های ترجمه‌ای. نشریه آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی، ۲(۷): ۷-۴۶.
- صدیق‌اورعی، غلامرضا؛ غنی‌زاده، مصطفی، صداقت، هانیه و کابلی، عاطفه. (۱۳۹۷). نگرش و موضع زنان و دختران مشهدی به حجاب و دلایل کم‌حجابی آنان. فصلنامه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، ۱۹(۴۴): ۲۵۴-۲۲۹. طالبی، بهنام و کریمی، فاطمه. (۱۳۹۹). تبیینی بر ادراک دختران دانش‌آموز از نحوه حجاب در مدارس که چادر در آن‌ها اجباری است. فصلنامه زن و جامعه، ۱۱(۱): ۱۱۱-۱۲۸.
- عباس‌زاده، محمد. (۱۳۹۱). «تأملی بر اعتبار و پایایی در تحقیقات کیفی». جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۳(۴۵): ۳۴-۱۹. عزیزی، فرید؛ اتابک، محمد و افخمی، حسینعلی. (۱۳۹۷). بازی‌های رایانه‌ای و بازنمایی زنان؛ تحلیل نشانه‌شناختی مجموعه بازی السا. نشریه مطالعات رسانه‌های نوین، ۴(۱۴): ۲۴۷-۲۱۷.
- فکور ثقیه، امیرمحمد؛ قوی‌هیگل، مهدی و ایلاتی، ریحانه. (۱۳۹۹). بررسی تأثیر نیاز مصرف‌کنندگان به منحصربه‌فرد بودن، بر رفتار خرید آن‌ها به‌وسیله خودابرازی و خودنمایی. فصلنامه تحقیقات بازاریابی نوین، ۱۰(۳۹): ۱۷-۳۶.
- کار دوست فینی، خدیجه. (۱۳۹۳). بررسی سازگاری ارزش‌های اخلاقی با دین با تأکید بر اسلام. فصلنامه اخلاق، ۴(۱۳): ۱۲۷-۹۵.
- کاوند، رضا و گودرزی، فرشاد. (۱۴۰۰). بررسی جایگاه بازی‌های رایانه‌ای در جنگ نرم علیه امت اسلامی. مجله دین و سیاست فرهنگی، ۸(۱۷): ۲۰۰-۱۷۷.
- کریمی، فاطمه و طالبی، بهنام. (۱۴۰۰). جستاری بر تجارب زیسته دانش‌آموزان از حدود حجاب اسلامی. فصلنامه خانواده و پژوهش، ۱۸(۱): ۱۳۷-۱۵۰.
- محمدبیگی، رضا؛ فقیهی، علیرضا؛ ناطقی، فائزه و جولایی، لیلیا. (۱۳۹۷). بررسی برنامه درسی تربیت جنسی در دوره ابتدایی مبتنی بر دیدگاه معلمان و ارائه راهکارهای مطلوب از دیدگاه متخصصان. نظریه و عمل در برنامه درسی، ۶(۱۲): ۱۶۶-۱۴۱.
- محمدحسین‌زاده، معصومه؛ سعیدی رضوانی، محمود؛ امین‌خندقی، مقصود؛ مهram، بهروز و تقی‌پور، علی. (۱۳۹۹). افول ارزش‌های عفاف و حجاب در دانشکده پزشکی (یک مطالعه پدیدارشناسی). نشریه تربیت اسلامی، ۱۵(۳۲): ۵۳-۳۳.

- مدیری، فاطمه و مهدوی، محمدصادق. (۱۳۹۶). بررسی نسلی ارزش‌های پست‌مدرن خانوادگی و عوامل اثرگذار بر آن با تأکید بر نقش دین‌داری. مجله جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، ۴(۹): ۱۸۷-۱۵۵.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۲). تعلیم و تربیت در اسلام. جلد ۱. انتشارات صدرا.
- معتمدی، عبدالله. (۱۳۹۷). تحلیل آموزش، پذیرش و تغییر رفتار حجاب دختران در مراحل مختلف تحول (از کودکی تا جوانی). نشریه مطالعات اسلامی زنان و خانواده، ۵(۹): ۱۲۴-۱۰۷.
- موحد، احمد؛ عباسی، زهره و اعراب‌شیبانی، خدیجه. (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی حجاب در دانشجویان دختر دانشگاه پیام‌نور قاین. نشریه مطالعات اسلامی زنان و خانواده، ۵(۹): ۱۰۵-۸۹.
- نوذری، محمود. (۱۳۹۵). رشد دین‌داری در اوائل کودکی: رویکردی روان‌شناختی اسلامی. روانشناسی و دین، ۹(۳۴): ۲۵-۵.
- نوری، علی و محسنی‌تبریزی، علیرضا. (۱۳۹۵). تبیین جامعه‌شناختی عوامل مؤثر بر مدیریت بدن با تأکید بر خودنمایی (مورد مطالعه: مردان شهر تهران). نشریه بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۷(۲): ۲۹-۵۳.

- Jordan, Timothy R; Yekani, Hajar Aman Key & Sheen, Mercedes. (2020). Further investigation of the effects of wearing the hijab: Perception of female facial attractiveness by Emirati Muslim men living in their native Muslim country. PLOS ONE 15(10): 1-15. e0239419. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0239419>
- Mizel, Omar. (2019). "My hijab reflects my identity rather my religion" Perspectives towards wearing the hijab by a sample of Palestinian university female students in Israel. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 3(2): 209-217.
- Moser, Albine & Korstjens, Irene. (2018). Series: Practical guidance to qualitative research. Part 3: Sampling, data collection and analysis. *Eur J Gen Pract*. 24(1): 9-18.
- Neubauer, Brian E.; Witkop, Catherine T. & Varpio, Lara. (2019). How phenomenology can help us learn from the experiences of others. *Perspect Med Educ*, 8(2): 90-97.
- Simpson, Paul & Ash, James. (2020). *Phenomenology and Phenomenological Geography*. International Encyclopedia of Human Geography (Second Edition), p: 79-84 [<https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102295-5.10678-X>].

